

DİL BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE ÖRNEK SEÇİMİ

Prof. Dr. Leylâ Karahan

Dil öğretimi, her seviyede dinleme, okuma, yazma, konuşma ve dil bilgisi etkinlikleri ile yürütülen çok yönlü bir süreçtir. Bu süreç, bireye dinleme, okuma, yazma ve konuşma becerileri kazandırılarak tamamlanır. Dil öğretiminin her aşaması “örnek” üzerine kurulmuştur. Dinleme ve okuma eğitimi, örnek metinler üzerinden yapılır. Yazılı ve sözlü anlatım becerilerinin geliştirilmesinde de örnek metinlere ihtiyaç vardır. Dil bilgisi ise ancak örnekle anlamlı olabilen bir bilgi dalıdır. O hâlde dil öğretiminde, kazandırılması hedeflenen her beceri için örnek seçme işi, tesadüfi değil bilinçli olmak zorundadır ve bu bilinç, “*Dinleme etkinliği için seçilecek örnekler nasıl olmalıdır ?*” veya “*Okuma etkinliği için hangi nitelikte örnekler seçilmelidir?*” gibi sorular üzerinde düşünmeyi gerekli kılmaktadır.

Bu bildiri, “*Dil bilgisi öğretiminde kullanılacak örneklerin seçimi nasıl olmalıdır?*” ve buna bağlı olarak da “*Dil bilgisi kitaplarında yer alacak örneklerin seçimi nasıl olmalıdır?*” soruları ile sınırlandırılmıştır.

Bir dilin ses, kelime ve söz dizimi yapısının, kullanım özelliklerinin anlatıldığı kurallar bütünü olan dil bilgisi, dinleme, okuma, konuşma ve yazma etkinliklerini desteklemek üzere örgün eğitimin çeşitli kademelerinde ve özel dil öğretim programlarında yer alır. Dil bilgisinin bir amacı dilin yapısını ortaya koymak ise diğer amacı da dili öğretmektir. Dil bilgisinin konusu “*dilin bütün anlatış yollarını öğretmektir; terimler, bölümlenmeler ve sınırlamalar bu gayeye ulaştırarak vasıtalarından başka bir şey değildir*” (Emre 1941: 11).

Dil bilgisi öğretiminin ana kaynağı örgün eğitimde dil bilgisi kitaplarıdır. Türkçe öğretmenleri arasında yapılan bir araştırmaya göre, öğretmenlerin yararlandıkları kaynakların başında %94.44 oranında ders kitapları gelmektedir (Özbay 2003: 63). Bu bilgiden hareketle dil bilgisi derslerinin de büyük oranda dil bilgisi kitapları aracılığı ile yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Yine bilimsel araştırmalar, kitap kalitesinin eğitim ve öğretimde başarıyı önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymuştur (Kurt, 1999: 11). Bir dil bilgisi kitabının da taşınması gerekli birtakım nitelikleri vardır. Bu niteliklerin önemli bir kısmı kitapta yer alacak örneklerle ilgilidir.

Dil bilgisi kitaplarındaki örneklerin öncelikle “*kuralları yansıtır*” nitelikte olması beklenir. Aslında bu beklentinin mesela bir coğrafya dersi için “*bir ülke, başka bir ülkenin haritası üzerinden anlatılamaz*” beklentisinden hiç farkı yoktur ve mantık bakımından zikredilmesi bile gereksizdir. Elbette bir ülke kendi haritası üzerinden anlatılacaktır ve elbette dil bilgisi kitabında zamir konusunun altına sıfat örnekleri yerleştirilmeyecektir.

Örneklerin “*yeterli ölçüde*” olması ve öğrenci seviyesine uygunluğu, içeriği dil bilgisi kitapları için aranan diğer niteliklerden bazılarıdır.

Bu bildiride dil bilgisi kitaplarındaki örneklerin “*kaynak*” bakımından nitelikleri üzerinde durulacaktır. “*Örneklerin kaynağı ne olmalıdır; konular, kitap yazarı tarafından kurgulanmış örneklerle mi, yoksa edebî metinlerden seçilmiş örneklerle mi anlatılmalıdır?*” soruları, konunun önemli bir boyutunu ortaya koymaktadır.

Türk dili tarihinde çeşitli amaçlarla, çeşitli nitelikte pek çok dil bilgisi kitabı yazılmıştır ve bunların hepsi örneklidir. Ancak örnekler, kaynak, içerik ve sayı bakımından kitaptan kitaba farklılık gösterir. Dil bilgisi kitaplarının bazılarında kullanılan örneklerin tamamı, anlatılan kurala ve muhatap seviyesine uygun olarak yazar tarafından üretilmiş cümle veya metinlerdir. Bunların bir

kısmı, didaktik bir içeriğe sahiptir. Bir kısmı ise mesajsız cümle örnekleridir. Bazı dil bilgisi kitaplarında ise yazarın kurguladığı örneklerin yanında edebî metinlerden seçilmiş örneklere de yer verilmiştir.

Türkçenin bilinen en eski dil bilgisi kitabı, Divanü Lügati't-Türk'tür. Kâşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda Araplara Türkçenin gücünü göstermek ve Türkçeyi öğretmek üzere yazdığı bu sözlük ve dil bilgisi kitabı, örneklerin çokluğu ve niteliği ile âdetâ daha sonra yazılan pek çok dil bilgisi kitabına örneklik etmiştir. Kâşgarlı, kitabında bazı dil kurallarını kendi kurduğu cümlelerle örneklendirmiş, pek çok kuralı da edebî metin örnekleriyle açıklamıştır. Mesela fiil bahsinde verilen "*Kaçan adama erişildi (Kaçgın er yetsikdi), er ok attı, bez dokundu (böz tokıldı), adam acıktı (er açıktdı), adam soyguna uğradı (er soysuktdı), o parasını kendi başına aldı (ol yarmakın alındı), bey kuş avladı (beg kuşladı), bey şehirde kışladı (beg kendde kışladı)* (Atalay 1985: I/20-22) cümleleri, Kâşgarlı'ya aittir. Kâşgarlı'nın eserinde kullandığı edebî metinler, şiirler ve atasözleridir. Mesela "*Taz keligi borkçige (Kelin geleceği yer takkeci dükkânıdır.)*" (I/26) atasözünü mastar konusunu, "*Tümen çeçek tizildi / Bükünden ol yazıldı / Üküş yatıp üzeldi / Yerde kopa adrışur (I/ 233-234) (Tümen tümen çiçek dizildi, tomurcuklarından yayıldı; yer altında çok durarak sıkıldı, yerden biterek ayrışır)*" şiirini de dört harfli kelimeler konusunu örneklendirmede kullanmıştır. Kâşgarlı böylece ağıt, atasözü, koşma gibi edebî örneklerle bir taraftan Türkçenin kurallarını anlatırken, diğer taraftan da muhatabına Türk edebî kültürünü ve zevkini tanıtmakta ve bunu da "*Kitapta Türklerin görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiir tanıklarını serpiştirdim. Kaygılı veya sevinçli günlerinde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan savları da aldım. Onları ilk söyleyenler sonrakilere, bunlar da daha sonrakilere bildirmişlerdir(I/8)*" sözleriyle açıklamaktadır.

Türk eğitim tarihinde, ilk dil bilgisi ders kitabı, 1851 yılında Ahmet Cevdet Paşa (Keçecizade Mehmet Fuat Efendi ile birlikte) tarafından yazılmıştır. Kavâid-i Osmaniyye adlı bu eser Encümen-i Daniş'in kararıyla elli yıl okullarda ders kitabı olarak okutulmuş ve sonraları eserin daha küçük sınıflar için Medhal-i Kavâid ve Kavâid-i Türkiyye adlarıyla özet baskıları yayımlanmıştır (A. Cevdet Paşa 2000a: 29-35). Bu kitaplarda kurallar, kısa cümleli ve tamamı yazar tarafından üretilmiş "*Sana kitap için geldim, gümüşten zarf yapturdım, ders almak için mektebe giderim, yola arkadaş ile çık*" gibi (A. Cevdet Paşa 2000b: 56) örneklerle açıklanmaktadır. Daha sonra yazılan bazı dil bilgisi kitapları da (Mesela Abdullah Ramiz Paşa'nın Emsile-i Türkiyye, Süleyman Hüsnü Paşa'nın İlm-i Sarf-ı Türkî vd.) Ahmet Cevdet Paşa geleneğini devam ettirmiştir.

Tanzimat döneminde yazılan bir başka dil bilgisi ders kitabı, Tahir Ken'an'ın *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* (1889, 1893) adlı eseridir. Tahir Ken'an, bu kitabını 1892-1896 yılları arasında İzmir Mekteb-i İ'dâdisinde inşa ve kitabet muallimliği yaptığı sırada okutmuştur (T. Ken'an 2004: IX-XII). Kitaptaki örneklerin çoğu, Türk edebiyatının her döneminin önemli şahsiyet ve eserlerinden alınmıştır. Yaklaşık 550 örneğin edebî metinlerden alınmış olması, bu ders kitabına bir edebiyat antolojisi niteliği kazandırmıştır. Namık Kemal'in "*Ne nesl iledir, ne sal iledir, Ne câh iledir ne mal iledir, Beyim ululuk kemal iledir.*"; Tâlib'in, "*Çeşm-i insâf kadar kâmile mizân olmaz, Kişi noksânını bilmek kadar irfân olmaz.*" beyti; Fuzûlî'nin "*Elbette gider gelen cihâna.*"; Bâkî'nin "*Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâdır.*" gibi meşhur mısraları, felsefi sözler, mesajlı mısra ve cümleler (T. Ken'an 2004: 89, 76, 116, 125, 131, 91, 79, 117) örnek seçiminin aynı zamanda öğretmen olan yazar tarafından bilinçli olarak yapıldığını göstermektedir. Bu eserde yazar tarafından üretilmiş örnek cümle ve metinlerin sayısı fazla değildir. Böyle örneklerin bir kısmının eğitici bir içeriğe sahip olması, yazarın öğretmen kimliğinin eserine bir yansıması olmalıdır. Mesela "*Teselsül-i Kelam*" bahsinde verilen "*Çalışkan bir tâlib için en büyük bahtiyarlık âli hocaların halka-i tedrîsinde bulunabilmekten ibarettir. Çünkü kamer ziyâyı güneşten istinâre ettiği gibi şâkirdan dahi parlak parlak fikirleri üstâdından iktibas eyler.*"(40) örneği; "*çünkü*" kelimesi açıklanırken verilen "*Beyhûde şeylerle vaktinizi heder etmeyiniz; çünkü tahsil zamanınızdır.*" (107) sözleri bu kabil örneklerdendir. Bu örnekler -kime ait oldukları belirtilmediğine göre- kitap yazarına ait olmalıdır.

20. yüzyılın başlarında en çok okunan dil bilgisi kitaplarından biri Hüseyin Cahit'in 1908 yılında yayımlanan *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı eseridir. İdadiler için hazırlanan bu kitabın daha sonra rüştüyeler ve yeni başlayanlar seviyesinde çeşitli baskıları yayımlanmıştır. Kitapta yazar tarafından üretilmiş pek çok cümle ve metin örneği vardır. Bunlar genellikle eğitici içeriği olan mesela “*Birtakım adamlar vardır ki kavâid-i sıhhiyyeyi istihfaf ettikleri için hastalıktan kurtulamazlar.*” (62), “*Çocuk mektebe gideli beri ahlâkı düzeldi.*” (196), “*İlim bir meş'aledir; beşeriyet o meş'aleye medyûn-ı şükrandır.*” (206), “*Birçok kişi ile münâsebette buluna buluna insanları anlarsınız.*” (203) gibi örneklerdir. Hüseyin Cahit, bazen bir kuralı açıklamak, bazen de temrin başlığı altında öğrencilere alıştırmayı yaptırmak üzere Victor Hugo, Tolstoy, Hâmit, Tevfik Fikret, İsmâil Safâ, Mehmet Rauf, Nâmık Kemal gibi şair ve yazarlardan alınmış örneklere de eserinde yer vermiştir (H. Cahit 2000). Özellikle kitabın alıştırmaya bölümlerinde şiirlerin tam metni bulunmaktadır.

Örneklerini bazen kendisi üreten, bazen de edebî eserlerden seçen dil bilgisi kitabı yazarlarından biri de Ahmet Cevat Emre'dir. Onun *Türkçe Sarf ve Nahiv*, *Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv* adlı kitabında “*Babam müsaade ederse sokağa çıkacağı.*”; “*Kuşlar havada uçar.*” gibi örneklerin yanında (1923 tarihli son baskı) edebî örnekler de bulunmaktadır. Edebî nitelikli örneklerin bazılarının altında yazar ismi yoktur. Bunlar muhtemelen kitap yazarı tarafından üretilmiş örneklerdir. Diğer edebî örneklerin çoğu Tevfik Fikret'in Balıkçılar, Rücû, Asker Geçerken, Kılıç, Ümit Ölmez, Hilâl-i Ahmer, Halûk'un Defteri, Bir Lahza-i Teehhür, Ferdâ, Vâlîde, Ramazan, Halûk'un Âmentüsü, Ey Hâb gibi şiirlerinden seçilmiş, hatta çoğu şiirlerin tam metni verilmiştir (Emre 2004:159, 185 vd.). Bu kitabın dikkat çekici bir başka yönü, *temrin*, *kıraat*, *ezber*, *kitab*, *lügatler* başlıkları altında okuma, yazma, tekrar etme, ezberleme gibi dil öğretim tekniklerine başvurması ve öğrencilerin söz varlığını zenginleştirmeye yönelik kelime listeleri vermesidir.

Kitapları uzun yıllar orta öğretimde ve yüksek öğretimde ders kitabı olarak okutulan yazarlardan Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin ve Tahir Nejat Gencan'dan da burada söz etmek gerekir.

Banguoğlu, kitabında kuralları genellikle kendisine ait cümlelerle örneklendirmiş, bazen de “*Tatlı dil yulunu deliğinden çıkarır.*”, “*Sinek küçüktür ama mide bulandırır.*” (Banguoğlu 1990: 525, 556) gibi atasözlerini örnek olarak kullanmıştır. Banguoğlu'nun örnekleri arasında yazar ismi zikredilmeden “*Gâh olur gurbet vatan, gâhi vatan gurbetlenir; İndiler gökten melekler saf saf*” (Banguoğlu 1990: 543, 557) gibi edebî metinlerden alınmış örnekler de bulunmaktadır.

Muharrem Ergin'in Türk Dil Bilgisi adlı kitabı, örnek sayısı çok az olan dil bilgisi kitaplarından biridir. Cümle örnekleri azdır. Bu örneklerin tamamı yazarın kendisine aittir. Edebî metinlerden örnek alınmamıştır (Ergin 1962).

Tahir Nejat Gencan'ın dil bilgisi kitabı ise hem bol örneklidir, hem de kitaptaki örneklerin büyük bir kısmı Nâmık Kemal, Mehmet Âkif Ersoy, Falih Rıfkı Atay, Reşat Nuri Güntekin, Yahya Kemal Beyatlı, Faruk Nafiz Çamlıbel, Halide Nusret Zorlutuna gibi Türk edebiyatının seçkin isimlerinden alınmıştır. Yazarın kendisine ait olduğu anlaşılan mesela “*Çalışkan insanlar başarı gösterir, zengin insanlar yoksul kimseleri düşünmelidir, işe erken gitmenin faydası pek çoktur.*” (Gencan 1975: 175, 127) gibi örnekler, bir taraftan Türk dilinin bir özelliğini yansıtırken diğer taraftan didaktik içeriğiyle kişilik eğitimine de yardımcı olmaktadır. Gencan kitabının ön sözünde bu örneklerin niteliğini “*Düşünceleri, duyguları, imgeleri besleyecek nitelikte; aydın belleklerde yer tutacak değerdedir.*” sözleriyle ifade eder (Gencan 1975: VIII).

Buraya kadar birkaçından söz ettiğimiz dil bilgisi kitaplarında, örnek seçimi bakımından iki yaklaşımın olduğu görülmektedir. Yaklaşımlardan biri, örneklerin tamamen anlatılmak, açıklanmak istenen kurala uygun olarak yazar tarafından kurgulanmasıdır.

Bu yaklaşımın sakıncaları nelerdir? Her şeyden önce böyle kitaplardaki örnekler, yazarın dile hâkimiyeti ölçüsünde niteliklidir. Yazarın dildeki yeterliliğini anlamak ise ancak kitabın kullanımı sırasında mümkündür. Yazarın kurguladığı örnekler, dil bilgisi kuralları bakımından doğru olsa bile bu, örneklerde aranacak niteliklerinden sadece biridir. Basmakalıp örnekler üretmek kolaydır; zor olan

içeriği ve üslubu ile estetik değer taşıyan örnekler üretmektir. Kitap yazarı, edebiyatla meşgul değilse, edebî bir üslubu yoksa bunlar ürettiği örneklerle de yansıyacaktır. Kaldı ki niteliği ne olursa olsun tek bir kalemden çıkmış örnekler, tek üslubun yansıtıcısı olacağı için dil öğretimindeki yeri tartışmalıdır. Çünkü her edebî metin, kişisel bir üslup örneğidir ve bu noktadaki çeşitlilikle, muhataba o dile ait bir üslup zenginliği sunulmuş olacaktır. Emre “*İyi bir gramerin gayesi çocukları dilin tarih içinde kazanmış olduğu anlatış yollarının hepsine alıştırmak olmalıdır. Anlatıştan anlatışa olan farklılıkları, bütün incelikleriyle ediplerin şairlerin en iyi yazıları çok defa aksettirir... İyi gramer, misallerini en iyi yazılardan seçer.*” derken bu noktaya işaret eder (Emre 1941: 8).

Dil bilgisi kitaplarında örnek seçimi bakımından ikinci yaklaşım, hem kitap yazarına ait metinlerin hem de edebî eserlerden seçilmiş metinlerin örnek olarak kullanılmasıdır. Bu tür kitaplarda yazar, dil kurallarını daha çok edebî metinlerle örneklendirmekte, bazen de kuralın daha kolay anlaşılmasını sağlamak üzere önce kendi ürettiği, sonra da edebî metinlerden aldığı örnekleri kullanmaktadır.

Bu yaklaşımın dil öğretimindeki önemi nedir? Bir kere tabii dil ile edebî dili bir araya getiren bu yaklaşım, eğitim ve öğretimin “*basitten karmaşığa*” ilkesiyle örtüşmektedir. Edebî metinler, topluma arz edilmiş, toplumun takdirine sunulmuş, dil yeterliliği toplum tarafından tescillenmiş ürünlerdir. Bir dilin incelikleri, güzellikleri ve zenginlikleri, edebî metinlerde saklıdır. Edebî metin örneklerinin kullanıldığı bir dil bilgisi kitabı, bir taraftan dil kurallarını yansıtırken, diğer taraftan dil öğrenmenin bir başka boyutunu, edebî zevk, estetik duygusu ve dil bilinci kazanımını dolaylı olarak destekleyecek, söz varlığının gelişmesine katkı sağlayacaktır. Bir sıfat veya isim tamlamasını öğretmek üzere verilebilecek mesela Yahya Kemal’in “*Şu kopan fırtına Türk ordusudur yarabbi, Senin uğrunda ölen ordu budur yarabbi.*” mısralarının veya devam etmekte olan bir zamanı anlatmak için kullanılacak Mehmet Âkif’in “*Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer; O ne müthiş tipidir: Savrulur enkaz-ı beşer.*” mısralarının kazanımlarını çok yönlü olarak değerlendirmek gerekir. Dil bilgisi kitapları, bir edebiyat kitabı olmasa da, verilen örneklerle, bunların ait olduğu eserlerin ve eser yazarlarının isimleriyle aynı zamanda edebî kültürün tanıtılmasına da yardım edecektir.

Öğretim programları, ders kitaplarının hareket noktasıdır. Kitapların programlarla uyumlu olmak zorunluluğu yetkili kurumlarca kayıt altına alınmıştır. Dil bilgisi öğretiminde örnek seçimi konusuna öğretim programlarında da zaman zaman değinilmiştir. Mesela 1949 dil bilgisi dersi öğretim programındaki, “*Dil bilgisi alıştırmaları, her biri başka bir konuya ait rabitasız, soğuk, ölü ve sırf dil bilgisi için hazırlanmış cümle ve kelimeler üzerinde yapılmayacaktır.*” sözleri, örnek seçiminde edebî metinleri işaret etmektedir. Öğretim programlarındaki buna benzer vurgulamaların dil bilgisi ders kitaplarının örnek seçimini de etkilemektedir.

Dil bilgisi kitaplarındaki edebî metin örneklerinin, konu, kelime sayısı, cümle uzunluğu, anlaşılabilirlik vb. bakımlardan çeşitli seviyelere göre belirlenmesi ise ayrı bir uzmanlık işidir. Bugün artık disiplinler arası iş birliği, kitap yazarının örnek seçimini seviyeler göre yönlendirmede yardımcı olmaktadır.

Sonuç: Dil bilgisi öğretimi örnekle, doğru ve güzel metin örnekleriyle yapılır. Dil bilgisi kitaplarında dilin kuralları öğretilirken, dilin musikisi, güzelliği ve derinliği gösterilmelidir. Bu da edebî kültür malzemesinin dil bilgisi öğretiminde kullanılmasıyla mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

Abdullah Ramiz Paşa (1999), *Emsile-i Türkiyye*, Haz. Emir İçem İdben, TDK Yayınları, Ankara.

Ahmet Cevdet Paşa- Fuat Paşa (2000a), *Kavâid-i Osmâniyye*, Haz. Nevzat Özkan, TDK Yayınları, Ankara.

Ahmet Cevdet Paşa (2000b), *Medhal-i Kavâ'id*, Haz. Nevzat Özkan, TDK Yayınları, Ankara.

Atalay, Besim (1985), *Divanü Lügat-it- Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yayınları, Ankara.

- Banguoğlu, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Emre, Ahmet Cevat (1941), *Gramerimiz İçin*, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- Emre, Ahmet Cevat (2004), *Türkçe Sarf ve Nahiv, Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, Haz. Gül den Sađol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, TDK Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1962), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Gencan, Tahir Nejat (1975), *Dilbilgisi*, Murat Matbaacılık, İstanbul.
- Hüseyin Cahit (2000), *Türkçe Sarf ve Nahiv*, Haz. Leylâ Karahan, Dilek Ergö nenç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kurt, Nilüfer (1999), *Türkçe Dersi Kitaplarının Niteliği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz bay, Murat (2003), *Türkçe Öğretiminde Hedef-Araç İlişkinin Ders Kitabı Örneğinde Deđerlendirilmesi-Bir Alan Araştırması*, Türklük Bilimi Araştırmaları, Türkçenin Öğretimi Özel Sayısı, S.13, Niğde, s. 59-69.
- Süleyman Hüsnü Paşa (2006), *İlm-i Sarf-ı Türkî*, Haz. Recep Toparlı, Dilek Yücel, TDK Yayınları, Ankara.
- Tâhir Ken'ân (2004), *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, Haz. Leylâ Karahan, Ülkü Gürsoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bahtiyar Vahapzade Hatırasına I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu, 21-24 Ekim 2010, Bakü.